

उद्देश्य: उत्तर र दक्षिण भारतीय शास्त्रीय संगीतमा राग र तालको अवधारणा बुझ्न।

के तपाईंलाई थाहा छ

हिन्दुस्तानी संगीतको ताल प्रणालीमा, पहिलो मात्रालाई सैम भनिन्छ।

पाठ ८

भारतको संगीतमा ताल वा तालम र राग वा रागम

हिन्दुस्तानी शास्त्रीय संगीतमा ताल

केहरवा ताल

मात्रा- ८

विभाग-२

ताली— पहली मात्रा मा

खाली— पाँचवी मात्रा मा

ताल चिन्ह:	X				0			
मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८
बोल	धा	गे	न	ति	न	क	धि	न

तीन ताल

मात्रा- १६

विभाग -४

ताली— पहली,पाँचवी,तेहरवी मात्रा

खाली— नौ मात्रा मा

ताल चिन्ह	x				२				०				३			
मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
बोल	धा	धि	धि	धा	धा	धि	धि	धा	धा	ति	ति	ता	ता	धि	धि	धा

0680CH08

दादरा ताल

मात्रा- ६

विभाग-२

ताली— पहली मात्रा मा

खाली— चौध मात्रा मा

ताल चिन्ह	X			0		
मात्रा	१	२	३	४	५	६
बोल	धा	धी	ना	धा	ती	ना

के तपाईंलाई थाहा छ

मृदंगम उस्ताद (विशेषज्ञ) सङ्गीत कलानिधि र पद्मभूषण पुरस्कार प्राप्त, पालघाट मणि अख्यर, ले १० वर्षको उमेरमा पहिलो प्रस्तुति दिएका थिए।

उनले तंजावुर श्री वैद्यनाथ अख्यरअन्तर्गत प्रशिक्षण प्राप्त गरे।

मणि अख्यरले मृदंगममा केवल तालिक सहयोग नगरी, सङ्गीत वाक्यहरूको सक्रिय समर्थन गर्ने अवधारणाको परिचय गराए।

उनले आफ्नो समयका धेरै प्रमुख कलाकारहरूको साथमा

प्रस्तुति दिए। उनका प्रशंसकहरूले पनि

उनका थानी

अवर्तानम (सोलो) का साथै आनन्द लिएका थिए।

उनका धेरै

विद्यार्थीहरू प्रसिद्ध कलाकार बने।

कर्नाटिक सङ्गीतमा तालम

कर्नाटिक संगीतमा, तालम तालको गणना राख्न प्रयोग गरिन्छ। प्रत्येक तालममा निश्चित सङ्ख्यामा मात्राहरू हुन्छन् र यो दोहोर्याइन्छ। यसलाई तालम चक्र वा अवर्तानम भनिन्छ। तालमका भागहरूलाई अङ्गमहरू भनिन्छ। तीन अङ्गमहरू छन्:

लघु — यो एउटा ताली हो र त्यसपछि औंलाहरूको गणना गरिन्छ। यो ३, ४, ५, ७ वा ९ बीट्स हुन सक्छ। यस रूपमा प्रतिनिधित्व गरिएको छ | त्यसपछि बीट्सको संख्या (सबस्क्रिप्टको रूपमा)।

जब लघुमा तीन मात्राहरू हुन्छन्, त्यसलाई तिश्रा जाति भनिन्छ।

जब लघुमा चार मात्राहरू हुन्छन्, त्यसलाई चतुरश्रा जाति भनिन्छ।

जब लघुमा पाँच मात्राहरू हुन्छन्, त्यसलाई खण्ड जाति भनिन्छ।

जब लघुमा सात मात्राहरू हुन्छन्, त्यसलाई मिश्र जाति भनिन्छ।

जब लघुमा नौ मात्राहरू हुन्छन्, त्यसलाई संकीर्ण जाति भनिन्छ।

ध्रुतम् — यो एउटा ताल हो जसमा हातको ताली पछाडि हातको लहर चलाइन्छ। यसमा दुई मात्राहरू हुन्छन्। यसलाई ओ (O) द्वारा प्रतिनिधित्व गरिन्छ।

अनुध्रुतम् — यो केवल ताली हो। यसमा एउटा मात्रा हुन्छ र यसलाई यू (U) द्वारा प्रतिनिधित्व गरिन्छ र माथिका दुई भन्दा कम प्रयोग गरिन्छ।

अब हामी हेर्छौं कि लघु र ध्रुतम् तालको रूपमा कसरी प्रस्तुत गरिन्छ।

रूपक तालम - यस तालमा एउटा ध्रुतम् र त्यसपछि एउटा लघु हुन्छ। चतुरश्रा जाति रूपक तालम त्यसैले ६ बीट्सहरूको चक्र हो (४ + २)। यसलाई ओ (O) |४ द्वारा प्रतिनिधित्व गरिन्छ।

आदि तालम - यस तालमा एउटा लघु र त्यसपछि दुई ध्रुतम् हुन्छ। यसमा आठ बीट्सहरूको चक्र हुन्छ (४ + २ + २)। यसलाई |४ ओ (O) ओ (O) द्वारा प्रतिनिधित्व गरिन्छ।

रोचक शब्दहरू

कर्नाटक सङ्गीत का शब्द	हिन्दुस्तानी सङ्गीत का शब्द
रागम	राग
आरोहनम्	अरोहा
अवरोहनम्	अवरोहा
गामकम	गामक
लयम्	लय

भारतीय सङ्गीतमा राग

भारतमा शास्त्रीय सङ्गीतका दुई भिन्न प्रकारहरू छन् — कर्नाटक वा दक्षिण भारतीय शास्त्रीय सङ्गीत र हिन्दुस्तानी वा उत्तर भारतीय शास्त्रीय सङ्गीत। प्रत्येक शैलिका स्वरहरू तपाईंलाई अघिल्लो पृष्ठहरूमा व्याख्या गरिएको छ। कर्नाटक सङ्गीतले वीणा, वायलिन, बासुरी, नादस्वरम, मृदंगम, घटम, कन्जिरा र मौरसिंग जस्ता उपकरणहरू प्रयोग गर्दछ। रचनाहरू प्रायः संस्कृत, तेलुगु, कन्नडा, मलयालम र तमिल भाषामा हुँदछन्। हिन्दुस्तानी सङ्गीतले तानपुरा, सितार, सरोद, सारङ्गी, सन्तूर, तबला र पखावज जस्ता उपकरणहरू प्रयोग गर्दछ। गानाहरू प्रायः हिन्दी, संस्कृत र ब्रजभाषामा रचना गरिन्छ।

राग र तालको बारेमा बुझ्नका लागि भिडियोहरू हेर्नुहोस्।

राग एउटा स्केलमा आधारित हुन्छ। प्रत्येक स्केलमा आरोह (आरोहणा) र अवरोह (अवरोहणा) क्रममा स्वरहरू (स्वर) हुन्छन्। स्वरहरूको बनावटलाई सीढी जस्तो कल्पना गर्नुहोस्! स्केलमा रहेका स्वरहरू रागअनुसार परिवर्तन हुन्छ।

नोटेसन स्कीम

जब उच्च आवृत्तिको स्वरहरू (तार सप्तक) लेखिन्छन्, ती स्वरहरू माथि एउटा बिन्दु राखेर यसरी प्रतिनिधित्व गरिन्छ, सां (S)। निचला आवृत्तिको स्वरहरू (मन्द्र सप्तक) यसरी तल एउटा बिन्दु राखेर प्रतिनिधित्व गरिन्छ, नी (N)। मध्य आवृत्तिको स्वरहरू (मध्य सप्तक) केवल स्वरको रूपमा यसरी प्रतिनिधित्व गरिन्छ, सा (S)।

रागहरूको जाति

आउनुहोस हामी रागहरूमा विशेष स्वरहरूको सेटको लागि प्रयोग हुने अर्को रोचक शब्दावलीको बारेमा पत्ता गरौं। यदि कुनै रागमा पाँच स्वरहरू छन् भने यसलाई औदव जाति भनिन्छ। यदि कुनै रागमा छ वटा स्वरहरू छन् भने यसलाई शादव जाति भनिन्छ। यदि कुनै रागमा सात वटा स्वरहरू छन् भने यसलाई सम्पूर्ण जाति भनिन्छ।

गतिविधि १: राग भूप

राग भूपमा निम्नलिखित स्वरहरू छन्:
 आरोह/आरोहणा: सा रे गा पा धा सां
 अवरोह/अवरोहणा: सां धा पा गा रे सा

राग हंसध्वनिमा निम्नलिखित स्वरहरू छन्:
 आरोह/आरोहणा: सा रे गा पा नी सां
 अवरोह/अवरोहणा: सां नी पा गा रे सा

यदि तपाईं कुनै स्केललाई गमकास (सजावट) प्रयोग गरेर, केही स्वरहरूलाई दोहोर्याएर, र विशेष वाक्यांशहरू बजाएर सजाउनुहुन्छ भने, यसले रागको रूप लिन सक्छ। प्रत्येक राग महत्त्वपूर्ण स्वरहरू र विशेष वाक्यांशहरूले सजाइएको हुन्छ।

राग संस्कृतमा मानसिकता रंगाउने कुरा भन्ने अर्थमा प्रयोग हुन्छ। प्रत्येक रागले मानसिक रूपमा केही भावनात्मक प्रतिक्रिया उत्पन्न गर्दछ। यसलाई रस भनिन्छ।

राग र रसको बारेमा बुझ्नका लागि राग र रस सम्बन्धी भिडियो हेरौं!

भारतीय शास्त्रीय सङ्गीतमा, रचना भनेको सङ्गीतका तत्त्वहरू जस्तै राग (ध्वनि), लय (ताल), र बोलहरू (यदि छन् भने) को संरचित व्यवस्था हो।

भारतीय शास्त्रीय सङ्गीतका रचनाहरूलाई हिन्दुस्तानी शास्त्रीय सङ्गीतमा बन्दिश र कर्नाटक शास्त्रीय सङ्गीतमा कृतिहरू भनिन्छ।

गतिविधि २ : राग बिलावल मा स्वरमलिका लाई सिकनु

सरगम (स्वरहरू) मा गाइने रचनालाई स्वरमलिका भनिन्छ। विभिन्न रागहरूको प्रयोग गरेर स्वरमलिकाको रचना गर्न सकिन्छ। राग बिलावलमा स्वरमलिका सुन्नुहोस्, जुन तीनतालमा छ।

वरमाला

राग - बिलावल

ताल - तीनताल

रचनाकार - पारंपारिक

आरोह— सा रे ग म प ध नी सां

अवरोह— सां नी ध प म ग रे सा

स्थाई

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
सा	प	म	ग	रे	ग	रे	सा	सा	रे	सा	नि	ध	नि	सा	
सा	ग	रे	म	ग	प	म	ग	ग	म	प	म	ग	रे	सा	

अन्तरा

प	सां	नि	ध	प	म	प	ध	नी	-	सां	-	रे	रे	सां	सां
सां	रे	गं	रे	सां	नि	ध	प	सां	नी	ध	प	म	ग	रे	सा

रोचक शब्दहरू

राग यामनको प्रमुख मूड श्रिङ्गार वा प्रेम हो। यस रागमा आधारित धेरै लोकप्रिय फिल्म गीतहरू रचना गरिएको छ! यस रागमा आधारित केही लोकप्रिय गीतहरू खोज्नुको कोसिस गर्नुहोस्। ती गीतहरू अध्यान गरेर गाउनुहोस्।

गतिविधि ३: यमन रागमा बन्दिश सिक्नुहोस्

यो भिडियो हेरेर राग यमनमा बन्दिश सिक्नुहोस्।

राग यमनका आरोह वा आरोही स्वरहरू छन्, सां रे गा मां धा नी सां

राग यमनका अवरोह वा अवरोही पर्ने स्वरहरू छन्, सां नी धा पा मां ग रे सां

ध्यान दिनुहोस् कि "मा" पहिले गाएको सामान्य "मा" भन्दा उच्च छ। यो एउटा सानो परिवर्तनले गीतको मूडलाई परिवर्तन गर्दछ! गीतले भगवान कृष्णलाई बाँसुरी बजाइरहेका र वृन्दावनका गोपिकाहरू त्यसको संगीतमा नाचिरहेको चित्रण गर्दछ।

राग यमन छोटो खयाल—कान्हा बाँसुरी

स्थायी

आज बजाई कान्हा बाँसुरी
मोहा लाई सगरी बृजा नारी प्यारी

अंतरा

बृन्दावन की कुञ्ज गलिना मेई
संगा बृखभाना दुलारी प्यारी

तीन ताल

स्थायी

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
X				२				०				३			
						प	पम	गरे	सानी	ध	नी	रे	गम	प	म
						आ	ज	ब	जा	ई	का	न्हा	बाँ	स	सु
प	-	रे	रे	ग	-	प	पम	ग	रे	सा	नी	रे	गम	प	म
री	स	स	स	स	स	आ	ज	ब	जा	ई	का	न्हा	ठए	स	सु
प	-	रे	रे	ग	प	म	ध	प	-	म	म	ग	-	पम	गरे
री	स	स	स	स	मो	ह	ल	यी		स	ग	री	स	बृ	ज
रे	ग	रे	सा	स	सा										
ना	स	री	ष्या	स	री										

अंतरा

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
X				२				०				३			
									प	-	सां	सां	सां	सां	-
								स	बृ	दा	स	व	न	की	स
-	नीध	नी	रें	नी	नीध	प	-	-	म	धनी	सां	सां	सां	सां	-
-	कुन्	ज	ग	ली	न	में	स	स	बृ	दा	स-	ब	न	की	स
-	नीध	नी	रें	नी	नीध	प	-	-	म	ध	म	धनी	रेंनी	नी	नीध
-	कुन्	ज	ग	ली	न	में	स	स	सं	घ	ली	न्ही	स	बृ	ख
प	-	रे	रे	रेग	परे	प	पम								
बा	स	न	दु	ला	री	आ	ज								

के तपाईंलाई थाहा छ

पण्डित विष्णु नारायण भातखंडेले हिन्दुस्तानी शास्त्रीय संगीतमा नोटेशन प्रणाली विकास गरे। उहाँ व्यावसायिक रूपमा वकिल हुनुहुन्थ्यो, र उहाँको स्मरण शक्ति र बुद्धिमत्ता अत्यन्त उच्च थियो। उहाँले संगीतकारहरूसँग भेट गर्न र तिनीहरूबाट रचनाहरू सङ्कलन गर्न पूरा देशको भ्रमण गर्नुभयो। धेरै कठिनाइहरूको बाबजुद, उहाँले धेरै विभिन्न रचनाहरू सङ्कलन गर्नुभयो र तीलाई उहाँले विकास गरेको नोटेशनअनुसार क्रमिक पुस्तक मालिका (छ भाग)मा दस्तावेजीकरण गर्नुभयो।

राग यमनमा गुरुको बारेमा एउटा बन्दिश सिक्रुहोस् (क्रमिक पुस्तक मालिका— भाग १)

स्थायी

गुरु बिन कैसे गुण गाए,
गुरु ना माने तो गुण नाही आए
गुनियाँ में वे गुनी कहावे

अंतरा

माने तो रिझावे सबको चरण
गहे सादिकां के जब आवे
अचपाल ताल सुर
ताल – तीनताल

* s (स) ले शब्दको विस्तारको बारेमा बताउछ।

*- यसले हिन्दुस्तानी सङ्गीत नोटेशन प्रणाली मा स्वरको विस्तारको बारेमा बताउछ।

स्थायी

धा धिं धिं धा	धा धिं धिं धा	धा तिं तिं ता	ता धिं धिं धा
		प प नी ध	प ध प
		गु रु बि न	के स से स
म रे म म	प - - -	प नी ध प	- म ग रे - स नै तो स
गु ण गा स	ये स स स	गु रु ना मा	
ग रे गमप रे	सा रे सा	सा सा रे रे	ग म - म
गु न ना ही	आ स ये स	गु नि य न	मे स वे स
प प -नी	म ध प		
गु नी स क	हा स वे स		

अंतरा

		प - प म	ग - रे
		मा स ने स	तो स री
ग प सां धा	सां सां सां सां	सां सां गं रे	सां रें सां
झा स वे स	स ब को स	च र ण गा	हे स सा
नी ध सां सां	नी नी म प	प ग प -	ग रे सा
दी स क न	के स ज ब	आ स बे स	अ च प
सारे गग पध नीसां	नीध पम गरे सासा		
ता - - ला	- - - सुर		

गायन प्रविधिहरू

गमकाहरू विशेष सजावटहरू हुन्
जसलाई सङ्गीतकारहरूले आफ्नो
सङ्गीतलाई अझै सुन्दर र
अभिव्यक्तिपूर्ण बनाउन प्रयोग गर्छन्।
ध्वनीको सुरलाई अर्को सुरमा जान वा
लहराउँदा संशोधन गरिन्छ।

यहाँ केही स्वर वार्म-अप्स गर्ने अभ्यासहरू रागम
कल्याणीमा छन्। यसलाई सुन्नुहोस् र अभ्यास
गर्नुहोस्।

१.

ले	ए	र	गा	म	प	ध	न
न	.	.	.	न	.	.	.
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र

२.

ले	ए	र	गा	म	प	ध	न
न	.	.	.	न	.	.	.
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र

३.

ले	ए	र	गा	म	प	ध	न
न	.	.	.	न	.	.	.
प	ध	न	ए	र	ए	न	ए
न	ए	न	ध	प	म	गा	र
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र

४.

ले	ए	र	गा	म	प	ध	न
न	.	.	.	न	.	.	.
प	ध	न	ए	र	ए	न	ए
न	ए	न	ध	प	म	गा	र
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र
प	ध	न	ए	न	ध	प	म
न	ए	न	ध	प	म	गा	र

